

Vad jag har försökt

En etikdocents avskedsföreläsning i Uppsala

BO HANSON

Bo Hanson var först forskarassistent i religionsfilosofi i Lund och blev sedan docent i etik där. Under åren 1991-1999 var han direktor för Sigtunastiftelsen, sedan lektor i etik vid Uppsala universitet. Detta är hans avskedsföreläsning.

När Carl-Henric Grenholm i början av terminen erbjöd mig att längre fram hålla en avskedsföreläsning, tackade jag ja till detta. För terminsprogrammet ville han ha en rubrik och jag visste inte direkt vad jag skulle ta upp. Jag föreslog till slut *Vad jag har försökt*, eftersom så mycket kan stoppas in under den hatten, men också för att vi färdas genom livet baklänges, som om vi rodde oss fram. För att hålla kursen tar vi märke på något långt borta över aktertoften. Det som ligger framför oss ser vi i bästa fall genom att vrida oss. Det passerade är mer överblickbart. Min arbetsresa är nu i sina huvuddrag avslutad.

Jag har här tänkt göra några hastiga nedslag både i skrivande och i undervisning och framför allt peka på vad jag läser mellan raderna, när jag nu ser tillbaka. Vad är undertexten? Men det blir mer omnämmanden av vad jag tycker mig ha insett än argumentation; mer finns inte plats för vid ett snabbt häcklopp genom mina försök.

I undervisningen har naturligen kursplanen varit styrande, kurslitteraturen har gett stoffet. Men sättet att resonera med studenterna har ibland präglats också av annat. Vad har jag velat ge studenterna eller andra kursdeltagare utöver kurslitteraturen?

I min syn på etiken har jag känt mig lite udda och har därför varit återhållsam med att presentera mitt personliga sätt att tänka om etiken, särskilt när jag undervisat inom etikämnet här vid teologen i Uppsala, men tillåtit mig att vara personligare, när jag undervisat inom forskningsetik och på senare tid inom sjuksköterskeprogrammet och läkarprogrammet och naturligtvis inte minst utanför akademien.

Harald Ofstad (professor i praktisk filosofi i Stockholm 1955 – 86) definierade på sin tid etik

som att ta det allvarliga allvarligt. Som definition är denna formulering med sin nästan tautologiska karaktär inte särskilt klagörande, åtminstone inte om man vill att en definition skall ange tillräckliga och nödvändiga betingelser. Men det är en stimulerande formulering, tycker jag. Det finns något som är allvarligare än annat, antyder Ofstad med dessa ord och etiken handlar om att behandla detta som är allvarligt på ett allvarligt sätt. Det uttolkar jag som att etiken handlar både om att identifiera det allvarliga och att i handling dra konsekvenser.

Jag har tänkt, att det skall finnas en kronologisk sortering i vad jag säger här, och jag avser att tala om några provisoriska insikter jag nått under min akademiska roddtur sådana dessa insikter ser ut i efterhand. Men jag har inte kommit fram. Jag har inte nått fast land utan är fortfarande ute på djupt vatten.

Min förste filosofilärare, som jag tog lite intensivare intryck av var Manfred Moritz, (1909 – 1990) professor i praktisk filosofi i Lund. Jag lärde mig mycket av honom, men inte bara det han avsåg att lära ut utan också annat. Han var tysk flykting undan nazismen. Han var som en tysk Ordinarius från första halvan av 1900-talet. Vi läste Kants Grundlegung zur Metaphysik der Sitten och G E Moores Ethics och han lärde ut ett textnära studium. Hans största begåvning var nog att inte förstå. När någon student la fram ett paper på hans seminarier, kan jag inte minnas att vi någon enda, enda gång kom längre än till första sidan. Manfred Moritz förstod inte. Jag tycker, att han gick till överdrift, men vi lärde oss något. Han lärde oss att ta etikens frågor på mycket stort allvar, men att tro att det som skulle tas på allvar fanns, hade han uppenbarligen ing-

en som helst förhoppning om. Han hade övergett Kants teorier och var emotivist. Jag tog till mig av hans allvar men har aldrig övergett hoppet om att vi på något sätt kan känna igen det som skall tas på allvar, när vi möter det.

Moritz hade skrivit om Kant men anslöt sig till en emotivistisk tolkning av värdesatser. Värden fanns inte. Ändå var han en djupt pliktmedveten och pliktstyrd person. Hans intellektuella överväganden hade inte kunnat avlägsna den djupa ansvarskänsla han hade formats i. En tanke-tråd som jag ibland har tänkt att jag skulle dra lite i är, hur våra moraliska övertygelser formas. Moritz liknar Axel Hägerström i detta att vara utpräglad pliktstyrd och samtidigt förneka moraliska utsagors sanning. Vår tid har av Hägerström lärt sig, att värderingar är subjektiva och saknar giltighet, som på något sätt liknar påståendenas giltighet, men man har inte i samma grad tagit efter Hägerströms sätt att vara pliktstyrd. Hägerströmeleven Wilhelm Lundstedt liknar i hög grad sin läromästare: ytterst moralisk, men det finns ingen moral. Jag tänker mig att personer som dessa uppfostrats i en moralisk atmosfär, som präglat dem djupt. De lever på sitt emotionellt-moraliska arv. Men kan deras moral föras vidare som ett abstrakt tankegods, som inte har någon verklighetsförankring? Kan man bygga en tradition, den må vara moralisk eller religiös, utan tro på någon form av realitet? Ontologiska frågor kom att intressera mig. Moralens (och religionens) semantik räcker inte. Det fordras också en moralens kunskapsteori och ontologi.

Länge tänkte jag mig att Carl Lidbom (konsultativt statsråd från 1969, handelsminister till 1976) var en figur som antagligen läst juridik för den moraliske Lundstedt, han som förnekade moralen och bland annat skrev boken *Folkrätten - en fara för folken*. Resultatet blev det s k lidbomeriet. Inför den här föreläsningen har jag läst en hel del av Lidbom och tycker inte längre, att han är ett bra exempel på min hypotetiska tankegång. Att tala om lidbomeri var Gösta Bohmans debattknep, föga övertygande för den som läser Lidboms egna texter. Tills vidare håller jag ändå kvar min tankegång om moralisk fostran och traditionsbildning.

Min avhandling kom att få titeln *Att tillämpa regler i nya situationer* (1977). Intresset bakom

projektet var bl a ämbetsfrågan i Svenska kyrkan, men den saken nämns inte med ett ord i boken. En auktoritet (Paulus eller Marx eller annan) säger en sak men hur skall det förstås i en ny situation? Jag illustrerade med ett helt annat exempel: min hustru har lämnat en lapp på köksbordet med texten "Köp 2 dl vispgrädde!", men när jag kommer till butiken säljs grädden bara i förpackningar på 1,5 resp 3 dl. Hur gärna jag än vill, kan jag inte göra exakt, som det står. Vad bör jag göra då? Jag får tänka själv. Min avhandling var ett försök att utveckla en begreppsapparat som kunde underlätta att behandla sådana frågor. Här skall jag inte presentera innehållet. Den blev föremål för en del recensioner i internationella tidskrifter, bl a av Geoffrey Warnock, en känd moralfilosof, som var vicechancellor (rektor) vid Oxfords universitet. Han var uppskattande men inte i alla avseenden. "It is a very dry buiscit" skrev han och jag förstår honom. Men det jag vill nämna är, att jag då ännu – i likhet med så många dåtida teologer inom religionsfilosofi och etik – var angelägen att inte ta skott på mig från filosoferna. Det blev mycket abstrakt och mina avsikter och intressen dolde jag.

Vid ett tillfälle i slutet av 80-talet fick jag en förfrågan från studierektorn på Rosengårdsskolan i Malmö. Han ville att jag skulle komma och föreläsa för högstadieelever om varför man skulle vara moralisk. Vid det laget hade jag undervisat i ett par decennier och en stor del av den tiden i etik. Ändå hade jag aldrig talat om för studenterna, varför de skulle vara moraliska. Det hade liksom inte ingått i kurserna, inte för Moritz och inte för andra, inte heller när jag själv undervisade. Jag hade alltså inget färdigt kort att dra ur ärmen. Fastän jag inte hade något svar, tyckte jag att en docent i etik inte borde avböja att tala om ett sådant ämne, så jag lovade att komma. Aldrig har jag förberett mig så grundligt som för detta tillfälle: jag grubblade, skaffade bild- och musikillustrationer, testade min föreläsning på familjens ungdomar, bad som vanligt när jag var villrådig min hustru granska utkast, och så vidare. Rosengårdsskolan var känd för att ha inte alldeles oproblematiske elever. Jag insåg att det inte var eleverna som hade bett om att få detta ämne belyst utan det var skolledningen

som tyckte eleverna behövde höra sådant. När jag kom dit frågade en av lärarna:

- Du använder väl inga svåra ord?
- Nej, jag har gått igenom vad jag skall säga just med tanke på den saken, sa jag.
- Ja, du förstår vi har ett dussin elever som kom hit från Afghanistan för fjorton dar sedan.

Så strängt att *de* skulle förstå, hade jag dock inte inskränkt min vokabulär. Hela skolan hade studiedag. Några elever målade korridorer. Ett par klasser med sina lärare var min publik. Några åhörare spelade kort och när en av mina musikillustrationer var Beatles "Will you take care of me when I am sixty-four?" så önskade några kortspelare att jag skulle ta den en gång till. Denna undervisning blev nog min grundligaste flopp. Jag hade städslats för två dagar, men efteråt sa en lärare:

- Du behöver nog inte komma tillbaka i morgon.

När jag senare publicerade mitt manuskript fick jag många entusiastiska reaktioner. Jag utgick bl a från två bilder. En var *Interiör* av Ola Billgren. Jag frågade deltagarna vad de såg i bilden. Det märkliga visar sig då att det som intresserar och det betraktarna tycker sig se i bilden är i första hand sådant som inte syns: vilka tankar och känslor som finns inne i den kropp som ligger på sängen, vad denna person tänker om det, som finns utanför rummet, i rummet intill och ute i det fria. Sedan hade jag en annan bild, där man ser hela familjen titta på vilda djur på zoo. De vilda djuren finns i burar, medan människorna är fria. Vi kan behandla människorna så att de förblir fria eller handla så att vi bildligt talat burar in dem. Bygger vi burar kring andra människor behandlar vi dem som saker, gör dem ofria. Men bygger vi burar kring andra människor, burar eller murar vi samtidigt in oss själva. Behandlar vi dem som saker, gör vi samtidigt oss själva till saker. Så landade jag så småningom i slutsatsen att det inte finns något, som direkt tvingar oss att vara moraliska. Om vi uppträder omoraliskt behandlar vi människor som saker och vi blir själva en sak. Man behöver inte vara moralisk,

men om man uppträder omoraliskt gör man sig själv till en sak. Vill man vara en människa måste man vara moralisk.

Under 2000-talet har jag i nästan ett decennium varit anställd här vid institutionen och ägnat halvtid åt forskningsetik. Under detta arbete har det blivit allt tydligare, att den etiska undervisning som efterfrågas är något annat än akademisk etik i traditionell mening, moralfilosofins senaste landvinningar. Fakulteter och rektorer kräver att alla forskare, i första hand doktorander men också andra, skall få en dos forskningsetik, men det är inte en moralfilosofisk kurs man vill ha. Vad ledningen vill ha hjälp med är att undvika fusk och skandaler. Förr inskolades individer i forskarsamhället på ett sätt som liknade en gammaldags gesällvandring, man blev fullärda genom att börja som lärlingar, gesäller, ge sig ut och se världen och så småningom upptas i skräet som mästare.

Forskaren var ensam ansvarig. Man hade möjligen medarbetare, såsom Linné eller Darwin hade, men forskaren var en individ. Men nu är forskningen snarare att likna vid ett industriellt projekt, med finansiärer, forskningsadministratörer, det vill säga ett slags management, forskarteam, lab-assar, marknadsföringssakkunniga, och så vidare. Ansvar ser mycket olika ut i dessa olika roller. Det finns inte en enda forskningsetik för alla forskare. Rollerna är olika och ansvaret därmed olika och en doktorand kan behöva hjälp att överväga vad som ingår i den rollens ansvar och hur det skiljer sig från prefektens och rektorns ansvar. Jag har ofta sett det som en uppgift att inte bara tala om vad vi skall göra utan också vad vi inte behöver göra – fastän det är rätt och gott men ligger utanför vårt ansvar. Moralister kallar vi dem, som vill ta ansvar för allt och därmed i praktiken förutsätter, att de är allsmäktiga.

Inom forskningsetiken blir det ovanligt tydligt, att det som krävs inte bara är en kurs *om* etik utan en kurs *i* etik. Akademisk etik blir inom forskningsetiken i första hand en använd etik, inte en betraktad eller analyserad etik. Jag har uppfattat det som min uppgift att tala med studenter, doktorander och andra forskare på dessa kurser inte bara om vad som är rätt och fel, gott och ont, bättre och sämre, alltså inte bara söka undanröja okunnighet eller omedvetenhet, utan

också tala om vilka frestelserna och drivkrafterna är. Diskussion kan inte göra allt, men den kan göra något, särskilt om den blir personlig, släpper den distanserade betraktarens perspektiv och handlar om oss som aktörer. För en teolog kan detta sätt kännas akademiskt oansvarigt, vi som varit kritiserade av Hägerström och hånade av Hedenius och deras likatänkande, men i mina kontakter med beställare av forskningsetik och universitetspedagogik har jag uppfattat, att de satt värde på denna typ av etisk diskussion som arbetat utifrån förutsättningen att vi är aktörer, som måste ta ansvar, inte betraktare, som känner sig trygga vid sidan om världen och kanske håller någon moralfilosof i handen.

Etiken har haft en mycket god marknad under många decennier nu. Varje företag och myndighet vill ge alla anställda en gnutta etik. Ofta formulerar man den egna branschens etiska codex. Om det inträffar en skandal, vill ledningen ur en skrivbordslåda kunna dra fram sin etiska kodex och samtidigt kunna hävda: all vår personal har fått utbildning i etik. Under lång tid var jag ute och föreläste. Jag talade för Konkurrensverkets ledning, för elleverantörernas förening, för rikspolisstyrelsens säkerhetsavdelning osv osv. Domstolsverket vill ha undervisning i domaretik och det är det enda sådant sammanhang, som jag fortsatt med, och då försökte jag inte formulera domarens etiska principer. Jag satte rubriken: "Vem är jag? Vad gör jag? Vem ser mig?" I regel har vi varit två som haft sådana kurser, en erfaren domare och jag. Domarna har växlat men Domstolsverket tycks ha uppskattade mitt upplägg och nyttjat mig i mer än ett decennium nu.

Jag tänker mig att det inte finns några etiska experter. Vi är alla sakkunniga, ungefär på det sättet som vi alla är experter på att tala vårt modersmål. Språkforskarna kan bättre beskriva vår språkanvändning och förklara till exempel när man på svenska använder pronominet *sin* i stället för *hans*, *hennes*, *dess*. Men vi som har svenska som modersmål gör oftast rätt utan att kunna formulera principerna för god svenska. Modersmålet är på det sättet en s k tyst kunskap, dvs när vi lärt det vi ibland kallar etisk kunskap är det att följa regler, som vi dock inte är särskilt bra på att formulera. Traditionella exempel på tyst kunskap är att kunna simma eller cykla. Vi som lärt oss sådant, kan det och glömmer det inte, fastän

vi inte kan tala om hur vi gör. M Polanyi: *Personal Knowledge* (1953), ser jag som grundboken om tacit knowledge, som är Polanyis engelska term för tyst kunskap.

Etikens inläring liknar hur vi lär modersmålet och annan tyst kunskap. Det är en inskolning som liknar lärlingens och gesällens *learning by doing*. Men på senare tid skall åtminstone forskningsetiken läras in som en snabbkurs. Några av dem som utfärdar högskoleförordningar av olika slag tycks tro, att det går att snabbutbilda. Det är som om man kunde lära sig simma eller cykla genom att lyssna på några föreläsningar om saken. Man kan ge kortkurser också i etik liksom i alla andra ämnen, men det är mycket som går förlorat vid en kort kurs. Man kan inte destillera fram det mest centrala, det mest koncentrerade av etiken, därför att etiken alltid är förankrad i en tid, ett språk, en kultur, ett samhälle. Etik är liksom religion alltid sammanvuxen med sin samtid. Om vi försöker skala av utanverken kommer vi att skala bort det ena lagret efter det andra. Det blir som att skala lök. Vi kommer inte fram till kärnan utan vi har till slut skalat av så mycket att ingenting finns kvar. Etiken kan inte isoleras från psykologi, sociologi, filosofi, teologi osv.

Jag brukar ibland tala om etik som konsten att vara människa. Hur man är människa kan inte beskrivas oberoende av det samhälle vi befinner oss i. Och vem kan vara expert på att vara människa? Det är vi alla experter på och ändå kan vi när vi möter mänskliga misslyckanden känna igen dem som misslyckanden. Vi kan skilja etiska från etikettsmässiga misslyckanden.

En viktig fråga blir då vad det är att vara människa och idag är detta något som engagerar studenter mycket, inte minst när man kommer in på frågor om hur vårt samhälle behandlar djur. Ett och annat har jag skrivit om sådant, bl a i en volym *Människan – evolution och kultur*, som jag var med och redigerade. Där pekade jag på att vi behöver flera begrepp 'människa'; ibland ett begrepp människa, som är tänjbart, t ex när vi beskriver människans utvecklingshistoria. Eftersom vi vill beskriva en evolutionsprocess bör begreppet tillåta, låt oss kalla det flexibilitet. Det vi kallar människa kan vara mer eller mindre mänskligt. Den evolutionära utvecklingen be-

höver kunna beskriva de successiva övergångarna mellan arterna.

Det begrepp 'människa' vi behöver i etiken är ett annat, där man inte är mer eller mindre människa, t ex beroende på hur mycket man förmår lida eller kan tala, på hur manlig man är eller hur begåvad man är. I etiken har vi behov av ett annat begrepp människa som hjälper oss att ringa in vad som är allvarligt. Både spädbarnet och den senildementa personen hör till det som är allvarligt i Ofstads mening. Mitt förslag till definition av 'människa' för etikens bruk blev därför: Människa är den som har människor till föräldrar. Så ser inte alla på saken. T ex filosofen Peter Singer kan gradera det mänskliga. Men så menar Singer och jag nog inte detsamma med termen "etik".

Därför sätter jag punkt för idag utan att ha nått fram till en fast grund. Provisoriskt lutar jag mig mot följande stolpiga svar på frågan: Vad är etik?

- Att ta det allvarliga allvarligt (H Ofstad)
- Konsten att vara människa
- Inläres i hög grad som tyst kunskap
- Uttrycks i ett naturligt språk
- Är aldrig isolerad från samhällelig kunskap
- Begreppet 'människa' är i etiken inget naturvetenskapligt begrepp